

ARTUR PACEWICZ
Uniwersytet Wrocławski

Galen o naturze wiedzy medycznej

Spoglądając na zbiorowe wydanie dzieł Galena po dziś dzień trudno oprzeć się podziwowi — wydanie C. Kühna¹ obejmuje 22 opasłe tomy, w których oprócz tekstów greckich znajdziemy tłumaczenia łacińskie. Z dwóch pism medyka² dowiadujemy się jednak, iż to nie wszystko, co zdołał napisać. Mamy do czynienia tylko z tym, co się zachowało do naszych czasów. Podziw wzrasta, kiedy zwróci się uwagę na obszar wiedzy, jaki opanował i przedstawił w swych dziełach ten filozof-lekarz: szereg szczegółowych dyscyplin w ramach medycyny (anatomia, fizjologia, higiena, farmakologia) i filozofii (logika, psychologia, etyka), filologia, matematyka, prawo.

Urodził się w sierpniu lub wrześniu 129 roku n.e. w Pergamonie³. Jego ojciec Nikon był bogatym architektem, znającym dobrze geometrię i astronomię, który posiadał kilka posiadłości ziemskich. Służył Galenowi nie tylko za wzór moralny i intelektualny, lecz również kierował jego karierą od samego początku, zapewniając mu możliwie jak najlepszych nauczycieli. Sen zesłany przez Asklepiosa miał być przyczyną tego, iż Nikon podjął decyzję, że szesnastoletni syn powinien zostać

¹ *Galenus Opera Omnia*, Leipzig 1821–1833.

² Galenus, *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* (*De libris propriis*) — dzieło napisane w celu określenia, które spośród pism funkcjonujących w jego czasach zostały rzeczywiście przez niego napisane. Nie obejmuje ono wszystkich pism współcześnie uznanych za autentyczne. Być może niektóre z nich powstały po napisaniu tego dziełka, być może do niektórych Galen nie chciał się przyznać. Drugi traktat nosi tytuł *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων πρὸς Εὐγενίανον* (*De ordine librorum suorum ad Eugenianum*) — autor określa w nim nie to, w jakiej kolejności napisał swoje dzieła, lecz porządek, w jakim kandydat na lekarza powinien je czytać. Zwyczajowo w literaturze odwołuje się do dzieł Galena poprzez łacińskie wersje tytułów i ten zwyczaj jest zachowany w niniejszym tekście.

³ Data urodzin była kwestią sporu wśród uczonych. Na rzecz tej daty przekonująco argumentuje V. Nutton w artykule *The Chronology of Galen's Early Career*, „Classical Quarterly” 23 (1973), s. 158–171. Zarys życiorysu oraz kontekstu kulturowego znaleźć można np. w: L. Thorndike, *Galen: the Man and His Time*, „The Scientific Monthly” 14 (1922), s. 83–93; D.E. Eichholz, *Galen and His Environment*, „Greece & Rome” 20 (1951), s. 60–71; V. Nutton, *Ancient Medicine*, London–New York 2004, s. 216–229.

lekarzem. Śmierć ojca trzy lata później tak mocno dotknęła Galena, że postanowił opuścić Pergamon i kontynuować studia w Smyrnie, a następnie w Aleksandrii. Większość jego nauczycieli stanowili hippokratejczycy, specjalizujący się w anatomii. Po przybyciu do Aleksandrii, którą niezbyt polubił, uznał tamtejsze wykłady o Hippokratesie za nużące, zbyt pedantyczne albo po prostu błędne. Podobno jego noga nigdy nie stanęła w słynnej Bibliotece. O wiele bardziej pociągały go wizyty w porcie, gdzie mógł rozmawiać z żeglarzami o nawigacji oraz rzadkich lekach i minerałach, które przywozili z całego świata. Poznawał też najnowsze techniki chirurgiczne, pracując przy grupie gladiatorów będących własnością najwyższego kapłana. Jednakże jego zasadnicze wykształcenie miało charakter wyłącznie książkowy. Zwraca się uwagę na dogłębność jego wykształcenia filozoficzno-literackiego, które jednak przez samego Galena było traktowane z pewną rezerwą — jako konieczny ale nie dominujący jego składnik. Z pewnością zamiłowanie do książek i kształcenie się w ich rozumieniu sprawiło, iż stał się on lepszym od innych hippokratejczykiem. Dzięki uważnej lekturze i interpretacji o wiele lepiej i dokładnie zrozumiał język i myśl Hippokratesa⁴. Ogromny podziw dla swojego wielkiego poprzednika sprawił, iż dokonuje on w wielu miejscach czegoś, co dzisiaj nazwalibyśmy nadinterpretacją, konstruując obraz bezbłędnego lekarza między innymi również poprzez odmawianie autentyczności poglądom, które można poddać w wątpliwość. Ważnym składnikiem jego wykształcenia jest filozofia — twierdził wręcz, że nikt nie może być dobrym lekarzem bez znajomości filozofii⁵. Jeszcze w Pergamonie słuchał przedstawicieli czterech głównych szkół filozoficznych — platońskiej, perypatetyckiej, stoickiej i epikurejskiej. Poznając dogłębnie nie tylko ich doktryny, lecz przede wszystkim argumenty krytyczne wysuwane przez daną szkołę przeciwko innej, uświadomiło mu wprawdzie dużą dozę niepewności, jaka tkwi w rozważaniach filozoficznych, lecz nie stał się przez to sceptykiem, odnajdując stałość w wiedzy matematycznej i geometrycznej. W 157 r. powraca do Pergamonu, przede wszystkim ze względu na znajomość technik chirurgicznych, które pozwalały zachowywać przy życiu tak cennych w ówczesnych czasach gladiatorów. W 162 r. z nie do końca jasnych powodów opuszcza Pergamon i udaje się do Rzymu, gdzie prowadzi publiczne wykłady na temat anatomii oraz dyskutuje z innymi lekarzami, chociaż zasadniczo chciał być najprawdopodobniej postrzegany jako filozof. Nie przybył tam całkowicie pozbawiony kontaktów, ponieważ byli tam wcześniej jego przyjaciele, a opieka medyczna nad filozofem Eudemosem otwarła mu wiele drzwi bogatych i wpływowych polityków rzymskich. Szybko zyskał sławę i powodzenie,

⁴ Należy wspomnieć, iż napisał szereg komentarzy do dzieł Hippokratesa: *In Hippocratis, de natura hominis, De placitis Hippocratis et Platonis, In Hippocratis vel Polybi opus de salubri victus ratione privatorum commentarius, In Hippocratis de victu acutorum, In Hippocratis prorrheticum I, In Hippocratis librum primum epidemiarum, In Hippocratis librum iii epidemiarum, In Hippocratis librum vi epidemiarum, In Hippocratis aphorismos, In Hippocratis librum de articulis et Galeni in eum commentarii, In Hippocratis prognosticum, In Hippocratis librum de fracturis, In Hippocratis librum de officina medici.*

⁵ Zob. dziełko Galena *Quod optimus medicus sit quoque philosophus*, Wenkebach (ed.), „Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und Medizin” 3 [4] (1933), s. 170–175 (przekład polski: Galen, *Dobry lekarz jest jednocześnie filozofem*, tłum. M. Szarmach, „Filomata” 400 (1990), s. 449–458).

którym towarzyszyła również zawiść innych lekarzy, i która w roku 166 doprowadziła najpierw do jego wyjazdu do Kampanii, a następnie do powrotu, poprzez Sycylię, do rodzinnego Pergamonu. Dwa lata później zostaje wezwany przez Marka Aureliusza, aby towarzyszył mu oraz Luciusowi Werusowi w wyprawie przeciwko Germanom. Tuż po przybyciu do obozu Marek Aureliusz opuszcza obóz w celu uniknięcia nadciągającej zarazy, a Lucius Werus umiera. Miał towarzyszyć imperatorowi w kolejnej wyprawie, ale boski znak zesłany przez Asklepiosa zabronił mu. Imperator wyznaczył Galena do opieki nad chorym, młodym Kommodusem. Od tego czasu jego życie zawodowe koncentruje się wokół dworu cesarskiego, gdzie sporządza pisma i leczy nie tylko bogatych i wpływowych obywateli, lecz również biednych i niewolników. Miał nie pobierać opłat ani od pacjentów, ani swych uczniów. Pozostał tam (z krótką przerwą na podróż do Pergamonu w 190 roku) aż do swej śmierci, która nastąpiła najprawdopodobniej w roku 216 lub 217.

Jak widać z powyższego zarysu biograficznego, ważną rolę w życiu filozofa-lekarza odegrał bóg Asklepios, dwukrotnie dokonując zwrotu w jego życiu. Z jednej strony Galen wierzył, że bóstwo to poprzez sny dawało porady dotyczące badanych przypadków, przepisy na leki, nakazy. Z drugiej jednakże wyśmiewał tych lekarzy, dla których sny były jedynym źródłem pozyskiwania rozpoznań i formułowania terapii. Te dwie postawy można pogodzić w ten sposób, iż najprawdopodobniej sny mogły potwierdzać, według Galena, teorię, którą już posiadał i którą już logicznie uzasadnił⁶. Oczywiście teologię starożytną można postrzegać szerzej i postrzegać ją w dwóch głównych aspektach — mitycznym i naturalnym. Można bowiem mówić o teologii tradycyjnej związanej przede wszystkim z opowieściami poetów i towarzyszącym jej obszarem kultowości oraz o teologii filozofów, która ma spełniać warunki racjonalności, i która często była przyjmowana również przez elity intelektualne. Galen odwołuje się do drugiej tradycji, wymieniając w traktacie *De placitis Hippocratis et Platonis* następujące zagadnienia wchodzące w zakres filozofii teoretycznej: „Naturalne jest, że wyłącznie dla tych filozofów, którzy nie zajmują się etyką i polityką, a którzy wybrali filozofię teoretyczną, użyteczne jest badanie [następujących zagadnień]: czy poza tym kosmosem jest coś, a jeśli tak, to jakie to jest; czy ten kosmos zawiera się sam w sobie; czy jest więcej niż jeden kosmos; czy kosmosów jest większa ilość; czy ten kosmos jest zrodzony czy niezrodzony; jeśli zrodzony, to czy przez boga-demiurga, czy też nie przez boga, lecz przypadkiem, przez coś nierozumnego i pozbawionego umiejętności; i dlatego piękny jest, że bóg najmądrzejszy i o największej mocy czuwał nad budową. Lecz takie zagadnienia nie stanowią wkładu do pięknego zarządzania własnym domostwem czy odpowiedniego troszczenia się o sprawy polis, czy też do wspólnej i sprawiedliwej pomocy krewnym, obywatelom i gościom. [...] Nie jest bowiem tak, że skoro nieużyteczne jest badanie, czy kosmos powstał, czy nie, to jest tak odnośnie opatrności i bogów. Dla nas lepiej jest dociekać, że jest coś w kosmosie wyższego od człowieka pod względem mocy i mądrości, ale nie jest konieczne rozważanie, jacy są bogowie co do istoty, czy są całkowicie niecielesni, czy tacy jak my — posiadający ciało”⁷.

⁶ F. Kudlien, *Galen's Religious Belief* [w:] *Galen. Problems and Prospects*, V. Nutton (ed.), London 1981, s. 121–123.

⁷ Galenus, *De placitis Hippocratis et Platonis* IX 7, 9–13, De Lacy (ed.), Berlin 1978, tłum.

Filozof-lekarsz wyrażał przekonanie, iż posiada wiedzę o istnieniu bogów nie tylko o charakterze prawdopodobnym, lecz pewnym, aczkolwiek ma wątpliwości co do tego, jacy są⁸. Uważał teologię za coś o wiele ważniejszego i bardziej godnego poszanowania niż cała medycyna⁹. W ramach teologii przyjmuje się, iż istnieje Demiurg, który jest opatrznnością, co wyraźnie może wskazywać na platońskie korzenie poglądów Galena¹⁰

Stanowisko filozoficzne

Jak już wspomniano, filozoficzne wykształcenie Galena obejmowało znajomość podstawowych i najważniejszych kierunków filozoficznych funkcjonujących w intelektualnym „obiegu” współczesnej mu epoki. Sam przyznaje, iż na jego postawie filozoficznej zaważył pogląd ojca, który zalecał mu, żeby nie opowiadał się zbyt lekkomyślnie za jakąś ze szkół, lecz poświęcił dużo czasu, żeby zaznajomić się z ich naukami i móc określić ich wartość¹¹. Sam natomiast charakteryzuje wprost swoje stanowisko jako eklektyczne: „wybrałem z każdej [ze szkół] to, co piękne”¹². Z pewnością bardzo dużo zaczerpnął z filozofii Platona, nie tylko dzięki swoim nauczycielom — medioplatonikom Gaiusowi i Albinusowi¹³, lecz przede wszystkim uważnej lekturze samych dialogów założyciela Akademii. Najwyraźniej można to dostrzec w Galenowej koncepcji duszy, chociaż w tej kwestii stara się on nie tylko godzić

A. P. Zawarte w cytacie przeciwstawienie αἰτία ἄλογος καὶ ἄτεχνος κατὰ τύχην — θεός δημιουργός pojawia się również w dziełku *Adhortatio ad artes addiscendas* (3–5) w postaci przeciwstawienia τύχη (Tyche) — τέχνη (Hermes): „W drugim orszaku wszyscy są skromni i oddają się sztukom. Nie biegają, nie krzyczą i nie walczą między sobą. Bóg jest między nimi w środku, a wszyscy stoją wokół niego w porządku pilnując miejsca, jakie każdemu wyznaczył. Najbliższym zaś kręgiem otaczają go ci, którzy poświęcili się geometrii, arytmetyce, filozofii, lekarze, astronomowie i filolodzy. Następną grupę tworzą malarze i rzeźbiarze, nauczyciele, budowniczowie, architekci oraz kamieniarze, Za nimi ustawił się rząd trzeci: przedstawiciele wszelkich pozostałych sztuk, a wszyscy stoją tak, że patrząc na boga są zgodnie posłuszni jego poleceniom. Tu też ujrzyysz wielu pozostających w szczególnej zażyłości z bogiem, którzy tworzą niejako czwarty krąg wyróżniający się wśród wszystkich kręgów. Ludzi takich nie było w otoczeniu Tyche; Hermes nie zwykł sądzić kogoś według piastowanych w państwie zaszczytów, wysokiego urodzenia, ani też bogactwa. Szanuje on bowiem, wywyższa i blisko siebie dopuszcza tych, którzy żyją godziwie, wyróżniają się w uprawianiu sztuk, jakim się poświęcają, są posłuszni jego poleceniom i zajmują się sztukami w sposób prawy”; Galen, *Zachęta do studiowania sztuk*, tłum. M. Szarmach, „Meander” 7–9 (1990).

⁸ M. Frede, *Galen's Theology* [w:] *Galien et la philosophie*, J. Barnes, J. Jouanna (ed.), Geneve 2003, s. 84

⁹ Galenus, *De usu partium* 360, 15–17, G. Helmreich (ed.), Amsterdam 1968.

¹⁰ Szerzej zob. P. de Lacy, *Galen's Platonism*, „American Journal of Philology” 93 (1972), s. 27–39.

¹¹ Galenus, *De priorum animi cuiuslibet affectuum dignotione et curatione*, 42.

¹² Galenus, *De libris propriis* 13, 20–14, 1: ἐκλέγομαι δὲ τὰ παρ' ἐκάστοις καλὰ. Pojęcie 'eklektyzm' współcześnie może budzić negatywne konotacje, lecz jego znaczenie w antyku nie jest do końca jasne. J. Dillon i A.A. Long podjęli się zadania zbadania tego zagadnienia, zapraszając do tego wielu badaczy filozofii antycznej, w wyniku czego powstał zbiór artykułów *Question of "Eclecticism"* (Berkeley CA 1988). Według tychże ustaleń pojęcie to może mieć pozytywną konotację — tworzenie nowej filozofii z elementów różnych szkół, kiedy zestawimy je z pojęciem 'synkretyzm', który to sposób uprawiania filozofii polegałby np. na wskazywaniu, iż całkowicie odmienne szkoły tak naprawdę twierdzą to samo.

¹³ Zob. J. Dillon, *The Middle Platonists. A Study of Platonism 80 B.C. to A.D. 220*, London 1977, s. 266–305.

poglądy Hippokratesa i Platona¹⁴, lecz również Platona i Arystotelesa. Przyjmuje za Platonem trójpodział duszy wraz z umiejscowieniem jej części (mózg — serce — wątroba) oraz uznaje, iż dwie najniższe postaci (εἶδη; mówi też o częściach — μέρη) są śmiertelne, natomiast wstrzymując się od osądu, czy część rozumna (τ'ο λογistik'ον) jest nieśmiertelna¹⁵. Wskazanie na związek między odpowiednimi organami a częściami duszy pozwala również na wykazanie związku, a nawet utożsamienie z mieszaninami (χρῶσεις), które znajdują się w organach, oraz postawienie nowatorskiej tezy, iż w celu wychowania człowieka do dzielności należy raczej zaangażować lekarza niż filozofa, ponieważ to lekarz jest w stanie zmienić moralną jakość duszy ludzkiej dostrzegając wspomniany związek i regulując życie danej osoby przez wskazanie odpowiedniej diety czy miejsca zamieszkania¹⁶.

Pojęcie 'mieszaniny' wskazuje na tradycyjne, w świetle ustaleń filozofii greckiej, ujęcie natury jako złożonej z czterech podstawowych elementów (στοιχεῖα), które definiowane są jako „najmniejsze części tego, czego są elementem” oraz „to, co pierwsze i najprostsze z natury i co nigdy nie może być rozłożone na inne”¹⁷. Materia stanowi kontinuum, które jednakże nie może mieć charakteru monistycznego, ponieważ materia nie podlegałaby zmianie. Poza elementami wyróżnia się zasady (ἀρχαί), którymi są jakości: zimne, gorące, suche i mokre, które z kolei zostają powiązane z czterema humorami — krwią, flegmą, czarną i żółtą żółcią¹⁸.

Oczywiście, zainteresowanie materią przejawia Galen ze względu na strukturę istoty żywej, której struktura, na poziomie wyższym niż elementarny, obejmuje ciała homoiomeryczne, ciała anhomoiomeryczne pierwszego rodzaju (narządy proste — na przykład tętnice, żyły, nerwy), ciała anhomoiomeryczne drugiego rodzaju (duże narządy — na przykład mózg, wątroba, żołądek) oraz ciała¹⁹. Dynamikę struktury, jaką jest istota żywa, nadaje obecna w nim δύναμις. Już od czasów medycyny hippokratejskiej, a co podtrzymuje również Galen, za najważniejsze narządy ciała ludzkiego uznawano wątrobę, serce i mózg. Ich układ cechuje hierarchia i odpowiednie δυνάμεις również pozostają w hierarchii. Najniższy stopień, zwany również wegetatywnym, to φυσική δύναμις; ujawnia się ona w trzech aspektach: rodzenia się, wzrostu oraz odżywiania i związana jest z wątrobą. W sercu obecna jest ζωτική δύναμις i manifestuje się poprzez wytwarzanie przyrodzonego ciepła, bicie serca, tętnienie tętnic i ruch krwi. W mózgu istnieje ψυχική δύναμις, która ujawnia się w ruchach dowolnych i aktach doznawania wrażeń²⁰.

¹⁴ Temu poświęcony jest traktat *De placitis Hippocratis et Platonis*

¹⁵ Galenus, *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur*, 772, 17–773, 7 [w:] *Claudii Galeni Pergameni scripta minora*, J. Marquardt, I. Müller, G. Helmreich (ed.), vol. 2, Leipzig 1891.

¹⁶ P. Donini, *Psychology* [w:] *The Cambridge Companion to Galen*, R.J. Hankinson (ed.), Cambridge 2008, s. 196. Szerzej koncepcję duszy przedstawia A. Bednarczyk w pracy *Galen — główne kategorie systemu filozoficzno-lekarskiego*, Warszawa 1995, s. 263–317.

¹⁷ Galenus, *De elementis ex Hippocrate*, 413, 1–2 ; 415, 1–2, G. Helmreich (hrsg.), Erlangen 1878.

¹⁸ R.J. Hankinson, *Philosophy of nature* [w:] *The Cambridge Companion to Galen*, s. 213–214, 218. Koncepcja Galena pozostaje w tym względzie w dużej zgodności z ustaleniami Arystotelesa.

¹⁹ A. Bednarczyk, *Galen...*, s. 50–51.

²⁰ *Ibid.*, s. 70–71.

Wiedza i medycyna u Galena

Koncepcja wiedzy naukowej, jaka jawi się w pismach Galena, ma charakter, który można by określić mianem racjonalno-empirycznego²¹. Z jednej strony bowiem jej podstawę powinien stanowić *dowód* (ἀπόδειξις), który opierać się ma na przesłankach naukowych (czyli prawdziwych, jednoznacznych, oczywistych dla rozumu lub percepcji oraz dostosowanych do przedmiotu badań), a modelowy przykład stanowią *Elementy* Euklidesa. Przesłankami takiego dowodu są albo definicje rodzajów naturalnych, albo aksjomaty. Właśnie definicje zwracają uwagę na empiryczny element w koncepcji wiedzy, ponieważ wymagały one przeprowadzenia eksperymentów medycznych²². Spór między szkołą empiryczną i logiczną zajmuje obszerną część przełożonego traktatu *O szkołach dla początkujących*. Empiria pojmowana jako wyłączne nagromadzenie obserwacji oraz sposób postępowania analogicznego, w którym istnieje pewien obszar na improwizowanie czy też przypadek, nie może stanowić wystarczającej podstawy dla wiedzy. Potrzebne jest ‘doświadczenie techniczne’ — takie, które zachodzi na przykład w zakresie anatomii, a za jego najważniejszą cechę można uznać powtarzalność (to znaczy duża liczba takich samych obserwacji)²³. Czysta logika również nie wystarcza, ponieważ lekarz skłaniający się ku niej może być skłonny do nieuzasadnionych spekulacji, które zaowocują niebezpiecznymi dla zdrowia terapiami. Potrzebne jest więc wzajemne odniesienie i kontrolowanie rozumu oraz doświadczenia. „Zasadami wszelkiego dowodzenia jest to, co wyraźnie jawi się w postrzeżeniu i rozumowaniu [...]. Najpierw należy zgodzić się na pojęcie, bez którego niemożliwe jest odkrycie istoty zagadnienia przedłożonego do dyskusji. Powiedzieliśmy [w traktacie „O dowodzeniu” — A. P.], że trzeba przyjąć pojęcie, na które zgadzają się wszyscy, inaczej nie może być ono nazwane zasadą”²⁴. Tak więc mamy do czynienia z koncepcją nauki stosowanej, podobnie jak to jest w przypadku inżynierii: specjalista-inżynier nie bierze pod uwagę doświadczenia potocznego, ale odkrywszy i poznawszy abstrakcyjne dowody i zasady powraca do sfery doświadczalnej, a efekt, jaki powstaje, może być potwierdzony i oceniony zarówno przez innego specjalistę, jak i laika²⁵.

* * *

Przekładu traktatu Galena ΠΕΡΙ ΑΙΠΕΣΕΩΝ ΤΟΙΣ ΕΙΣΑΓΟΜΕΝΟΙΣ (*De sectis ad eos qui introducuntur*) dokonano na podstawie wydania: *Claudii Galeni*

²¹ Zob. M. Frede, *On Galen's Epistemology* [w:] *Galen: Problems and Prospects*, s. 73.

²² J. Świderek, *Medycyna naukowa w ujęciu Galena*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2 [172] 2007, s. 244–245. Szerzej o poglądach logicznych Galena zob. J. Świderek, *Logika Klaudiusza Galena*, Warszawa 1990. Już w młodości Galen miał napisać traktat *O dowodzeniu* obejmujący przynajmniej 15 ksiąg, który jednakże się nie zachował. Wiele jednak elementów jego koncepcji odnajdziemy w traktatach *De placitis Hippocratis et Platonis*, *De methodo medendi* czy *De causis procatarteticis*

²³ Zob. Galenus, *Subfiguratio empirica*, 2.

²⁴ Galenus, *De methodo medendi*, 5, 1–2 (X 39–40 Kühn, tłum. A. Pacewicz): ἄρχαι πάσης ἀποδείξεώς εἰσι τὰ πρὸς αἰσθησίν τε καὶ νόησιν ἐναργῶς φαινόμενα [...] τῆς ἐννοίας πρότερον ὁμολογηθείσης, ἣς χωρὶς οὐχ οὐδὲν τέ ἐστιν εὐρεθῆναι τὴν οὐσίαν τοῦ προκειμένου πράγματος· αὐτὴν δὲ τὴν ἔννοιαν ὁμολογουμένην ἅπασιν ἐλέγομεν χρῆναι λαμβάνειν, ἢ οὐδ' ἂν ἀρχὴν δεόντως ὀνομάζεσθαι.

²⁵ Zob. T. Tieleman, *Methodology* [w:] *The Cambridge Companion to Galen*, s. 54–55. J. Świderek (*Logika...*, s. 95) mówi o Galenowym racjonalizmie eksperymentalnym.

Pergamenii Scripta Minora, vol. III, J. Marquard, I. Müller, G. Helmrich (eds.), Leipzig 1893 (repr. Amsterdam 1967).